

تفسیر مصباح الهدی

حمید سلیم‌گندمی*

چکیده: نگارنده در این گفتار، تفسیر مصباح الهدی نوشته میرزا جواد تهرانی را شناسانده، شیوه تفسیری و درونمایه آن را مرور می‌کند. شرح حال مختصر میرزا جواد تهرانی نیز در این گفتار آمده است.

کلید واژه: مصباح الهدی (کتاب) / تهرانی، جواد / علمای خراسان / تفسیر قرآن - تفاسیر شیعه.

۱. نگاهی کوتاه به زندگی مؤلف^۱

میرزا جواد آقا تهرانی در سال ۱۲۸۳ شمسی در تهران متولد شد. پدرش از تجار متدین و مورد اعتماد بود.

دوران تحصیل ابتدائی را در تهران و دروس مقدمات حوزوی تا بخشی از دروس سطح را در قم گذراند و سپس در نجف اشرف از محضر استادان و عالمان بزرگواری همچون آیه الله حاج شیخ مرتضی طالقانی و آیه الله حاج شیخ محمدتقی آملی

---

*. عضو هیئت علمی سازمان اسناد کتابخانه جمهوری اسلامی ایران.

Email : hsalimgandomi@yahoo.com

۱. مطالب این بخش، برگرفته و تلخیص است از مقاله «نگاهی به زندگی عالم ربانی آیه الله میرزا جواد آقا تهرانی» نوشته سید مهدی حسینی مجاهد است که در کتاب: مفسر ربانی آمده است.

بهره‌های فراوان برد. به احترام مادر مکرمه‌اش که وی را به مراجعت به تهران فراخوانده بود، به تهران بازگشت و پس از آن در سال ۱۳۱۲ شمسی به مشهد مقدس رفت و تحصیلات عالیه و معارف الهی را در محضر مرحوم میرزامهدی اصفهانی فراگرفت. این سال‌ها، دوران شکل‌گیری شخصیت علمی و اخلاقی میرزا جواد آقا تهرانی بود.

پس از فوت میرزای اصفهانی، کرسی دروس فقه و اصول و معارف و تفسیر قرآن را بر عهده‌گرفت و در دو دوره درسی، تفسیر کامل قرآن کریم را برای شاگردان خود بیان داشت؛ به زبانی ساده و بی‌پیرایه و عاری از اصطلاحات پیچیده علمی. حاصل این تدریس تفسیر مصباح الهدی است که توسط یکی از شاگردانش تقریر شده است. درس اخلاق ایشان نیز شهرت داشت و اثری بر جان شنوندگان می‌نهاد. دو دوره نیز منظومه را همراه با نقد و بررسی تدریس کردند. آثار چاپ شده استاد چنین است:

۱. فلسفه بشری و اسلامی؛ در بیان ورد مبانی فلسفه کمونیسم و ماتریالیسم.
  ۲. عارف و صوفی چه می‌گویند؟ در بیان مبادی و اصول تصوف و عرفان ورد آن.
  ۳. میزان المطالب در دو جلد؛ مباحث کلامی براساس قرآن و عترت.
  ۴. آئین زندگی و درس‌های اخلاق اسلامی؛ براساس آیات و روایات.
  ۵. بهائی چه می‌گوید؟ در رد فرقه ضاله بهائیت.
  ۶. بررسی در پیرامون اسلام؛ در رد نظریات احمد کسروی.
- استاد محمدرضا حکیمی، این کتابها را «سودمند و تحلیلی» و واجد «نقد علمی» می‌داند.^۱
- وی در سحرگاه سه شنبه دوم آبان ۱۳۶۸ درگذشت و در قبرستان عمومی مشهد دفن شد.

۱. حکیمی، محمدرضا، مبانی تفسیری مکتب تفکیک [چاپ شده در] تفسیر مصباح الهدی، ج ۱، ص ۴۰.

۲. درباره تفسیر

این تفسیر، تقریر دروس تفسیری مفسّر است که با مقدمه استاد محمدرضا حکیمی و براساس تقریرات محمّدباقر نوراللهیان و تحقیق سید مهدی حسینی مجاهد منتشر شده است. (قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام به همکاری دفتر فرهنگی مفاخر خراسان، ۱۳۸۸)

جلد اول تفسیر، سوره حمد و آیات ۱ تا ۱۲۱ سوره بقره و جلد دوم آیات ۱۲۲ تا ۲۵۳ سوره بقره را دربر دارد.

این مجموعه تفسیری قبلاً در مجموعه آفاق نور جلد ۷ و ۸ به پیشگاه قرآن پژوهان عرضه و منتشر شده است.

جلد اول تفسیر ۴۹۵ صفحه دارد، شامل چند مقاله:

الف) مبانی تفسیر در مکتب تفکیک؛ به قلم استاد محمدرضا حکیمی.

ب) در این مقاله مراحل احیای تفسیر را به اختصار توضیح می دهد.

ج) روش تفسیری آیه الله میرزا جواد آقا تهرانی و ویژگی های تفسیر مصباح الهدی / محمّد عبداللهیان.

در این مقاله که بخش هایی از آن قبلاً در فصلنامه بینات سال هفدهم شماره ۶۵ چاپ و منتشر شده است، پنج ویژگی روش های تفسیری میرزا جواد آقا تهرانی در درس های تفسیر بیان شده است.

هدایتگری و سازندگی از ویژگی های اصلی درس های تفسیری مرحوم میرزا جواد آقا تهرانی بود.

د) «نگاهی به زندگی عالم ربانی آیه الله میرزا جواد آقا تهرانی» نوشته سید مهدی حسینی مجاهد که به تفصیل سرگذشت علمی، تألیفات، مشرب فکری و علمی،

زندگی اخلاقی و معنوی، زندگی اجتماعی و سیاسی ایشان را توضیح می‌دهد.^۱
در پایان هر جلد، فهرست منابع و مأخذ و خلاصه تفسیر همان جلد به زبان عربی و انگلیسی آمده است.

۳. نگاهی به درون مایه تفسیر

در این تفسیر، انواع مباحث به زبان ساده و در عین حال، استوار مطرح شده است. به تعبیر دیگر، کمترین میزان کاربرد اصطلاحات و تعبیرات علمی و غامض را

۱. درباره مؤلف، رجوع به کتاب مفسر ربّانی شایسته است. این کتاب مشتمل بر مجموعه مقالات بزرگداشت آیه الله میرزا جواد آقا تهرانی است. (قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام، ۱۳۸۸، ۸۵۶ صفحه)

بخش اول: این کتاب شامل ۱۸ مقاله به شرح زیر است:

۱. نگاهی به زندگی عالم ربّانی آیه الله میرزا جواد آقا تهرانی / سید مهدی حسینی مجاهد.
  ۲. میرزا جواد آقا تهرانی، آیت بزرگ الهی در ادب نفسی و پارسایی / محمد مهدی رکنی یزدی.
  ۳. بی‌پیرایگی، راز رهایی / محمد علی سلطانی.
  ۴. میرزا جواد تهرانی، به روایت اسناد ساواک / به کوشش مهدی مهریزی، محمد قنبری.
  ۵. روش تفسیری آیه الله میرزا جواد آقا تهرانی / محمد عبداللهیان.
  ۶. حجّت ظواهر قرآن و نقش حدیث در تفسیر، با نگاه به تفسیر مصباح الهدی / سید ابوالفضل موسویان.
  ۷. خردگرایی در تفسیر مصباح الهدی / سید محمد علی ایازی.
  ۸. انسان سازی در تفسیر مصباح الهدی / حسن پویا.
  ۹. آیات الاحکام در تفسیر مصباح الهدی / محمد فقیهی.
  ۱۰. دیدگاه های حدیثی عالم ربّانی میرزا جواد آقا تهرانی / مهدی مهریزی.
  ۱۱. میرزا جواد تهرانی و مکتب تفکیک / سید حسن اسلامی.
  ۱۲. میرزای تهرانی و نقد صوفی / رضا بابایی.
  ۱۳. ارزش معرفت بخشی کشف و شهود عرفانی از نظر میرزا جواد آقا تهرانی / اصغر غلامی.
  ۱۴. اشتراک معنوی وجود از نظر میرزا جواد آقا تهرانی / محمد بیابانی اسکویی.
  ۱۵. عرفان و تصوف از دیدگاه میرزا جواد آقا تهرانی / علی ملکی میانجی.
  ۱۶. احساس وظیفه شناسی عالم دینی / محمد علی سلطانی.
  ۱۷. مآخذ شناسی میرزا جواد آقا تهرانی / هادی ربّانی.
  ۱۸. حکمت قرآنی و فلسفه یونانی / استاد محمدرضا حکیمی.
- بخش دوم مصاحبه هایی در مورد مرحوم تهرانی است با حضرات آیات و اساتید: سید جعفر سیدان، علی اکبر الهی خراسانی، حسین خزاعی، سید ابوالفضل موسوی کاهانی، محمدرضا نوراللهیان.

در این تفسیر می توان دید.

برای آشنایی با درون مایه تفسیر، به چند گروه از مباحث، فهرست وار اشاره می شود.

۱-۳- مباحث عقاید

یکم - توحید

راه صحیح شناخت خدا، فطرت، نفی تعطیل و تشبیه ۱ / ۱۴۸-۱۵۰، ۲ / ۷۷-۷۸ و ۱۵۷-۱۵۰

دعوت جهانی توحید ۱ / ۲۱۷-۲۱۸

ردّ اندیشه های غلط در توحید ۱ / ۴۶۴-۴۷۱، ۲ / ۴۵۶-۴۵۷

علم الاهی ۱ / ۲۶۲-۲۶۵، ۲ / ۸۰-۸۴

معنی صحیح لقاء الله ۱ / ۳۰۰-۳۰۱، ۲ / ۳۵۱-۳۵۲

اسماء الله ۱ / ۲۶۵-۲۶۷

دوم - نبوت

ضرورت وحی و نبوت ۱ / ۴۴۵-۴۴۷، ۲ / ۳۰۶-۳۱۳

تفاوت درجات پیامبران ۲ / ۴۵۰-۴۵۵

عصمت انبیاء (حضرت آدم علیه السلام) ۱ / ۲۷۴-۲۹۰

خلیفه الله بودن پیامبر ۱ / ۲۵۴-۲۵۹

سوم - امامت

ضرورت امامت به عنوان تداوم نبوت ۱ / ۱۶۵-۱۷۰، ۲ / ۳۱-۴۶ و ۴۲۶-۴۴۰

علم امام ۲ / ۹۰-۹۶

برخورد دشمنان با امامان معصوم علیهم السلام ۲ / ۱۴۳-۱۴۶

مرجعیت علمی اهل بیت علیهم السلام ۲ / ۲۴۲-۲۴۸

رجعت ۱ / ۳۳۱-۳۳۲، ۲ / ۴۲۰-۴۲۱

چهارم - معاد

کلیات معاد ۱ / ۲۴۸-۲۴۹

شفاعت ۱ / ۳۰۴-۳۲۲

خلود در عذاب ۱ / ۴۴۱

روح وبرزخ ۲ / ۱۱۱-۱۳۰

پنجم - عدل

پاسخ به شبهه جبر ۱ / ۱۸۶-۱۹۰ و ۲۴۳-۲۴۴

معنای صحیح اضلال و هدایت ۱ / ۲۳۹-۲۴۰

ارتداد و حبط اعمال ۲ / ۳۲۵-۳۲۸

لوح محفوظ ۲ / ۴۱۶-۴۱۷

ششم - نکات دیگر

جایگاه مهم عقاید در زندگی انسان ۲ / ۱۷۸-۱۸۰

هویت فرشتگان (مجرّدند یا نه؟) ۱ / ۲۶۸

نظر قرآن نسبت به مذاهب دیگر (نقد تفسیر پرتوی از قرآن) ۱ / ۳۵۵-۳۶۰

صائبین ۱ / ۳۵۳-۳۵۴

روح القدس ۱ / ۴۰۷

معنی «انساء» ۱ / ۴۳۹-۴۴۱

ایمان به غیب ۱ / ۱۷۸-۱۷۹

دگرگونی شب و روز ۲ / ۲۴۰-۲۴۲

۲-۳- مباحث اخلاقی

یکم - ویژگی‌های پسندیده

انفاق ۱ / ۱۷۹-۱۸۱، ۲ / ۳۳۵-۳۳۷ و ۳۱۵-۳۱۶ و ۴۲۲-۴۲۴

کمک به یتیمان ۲ / ۳۳۷-۳۴۱

حمد ۱ / ۱۵۳-۱۵۴

نعمت‌های خداوند ۱ / ۲۲۲-۲۲۵، ۲ / ۱۷۱

توحید عملی: تسلیم و ترک رهبانیت ۱ / ۳۳۹، ۲ / ۱۶۳-۱۶۶ و ۶۱-۶۲

تذکر دادن انسان به مراحل خلقت ۱ / ۲۴۴-۲۴۸

تذکر دادن به مسلمانان در قالب بیان قصه‌های بنی اسرائیل ۱ / ۳۳۷ و

۳۷۷-۳۷۸

ضرورت تربیت ۱ / ۴۵۶-۴۶۱

ارزش نفس ناطقه انسانی ۱ / ۴۲۱

خداوند، تنها پناه ۱ / ۴۴۲

آزمودن مؤمنان ۲ / ۸۴-۸۶ و ۱۳۰-۱۳۴ و ۳۱۴

دنایای ممدوح ۱ / ۴۵۰-۴۵۳

وحدت امت و پیوند با حج ۱ / ۴۵۴ و ۲ / ۴۹-۵۱

نکاتی از تاریخ کعبه ۲ / ۵۴-۵۵

امت وسط ۲ / ۷۸-۸۰

ثمره استقامت ۲ / ۱۰۳

اقسام صبر ۲ / ۱۰۸-۱۱۰ و ۱۸۵-۱۸۶ و ۳۱۷-۳۱۸

حیات، منحصر به این جهان نیست ۲ / ۱۱۰

رحمت واسعة الهی ۲ / ۱۴۶

مراتب صرف ثروت ۲ / ۱۸۲-۱۸۳ و ۲۳۵-۲۳۶

عدالت اجتماعی ۲ / ۲۳۷-۲۳۹

دعا ۲ / ۲۱۴-۲۲۶

وظایف عبادی و اخلاقی ۲ / ۱۸۴-۱۸۵

مقایسه دو گروه از مردم ۲ / ۲۸۹-۳۰۲

نقل آموزنده از تاریخ ۴۱۹-۴۱۸ / ۲
سنت‌های اجتماعی خداوند حکیم ۴۴۸-۴۴۴ / ۲

دوم - ویژگی‌های نکوهیده

نفاق و علائم آن ۲ / ۲-۱۹۲
قضاوت براساس ظاهر اعمال ۲ / ۳۱۸-۳۱۹
تعصبات جاهلی ۲ / ۱۶۷-۱۶۸
شکستن پیمان الاهی ۲ / ۷۰
شیطان و دلبستگی به او ۱ / ۳۸۹-۳۹۲ و ۴۱۸، ۲ / ۴۲۱
سوگند خوردن ۲ / ۳۵۳-۳۶۰
عدم ایمان و گرفتاری بشر ۱ / ۴۰۳-۴۰۴
عناد و نتیجه آن ۲ / ۱۴۷-۱۴۸
شرک و مصادیق آن ۲ / ۱۶۱-۱۶۲

۳-۳- علوم قرآنی و تفسیری

حروف مقطعه ۱ / ۱۷۴-۱۷۵
قرآن، هدایت برای متقین ۱ / ۱۷۶-۱۷۷
افراد و جمع ۱ / ۱۸۴
تحدی و وجوه اعجاز قرآن ۱ / ۲۲۷-۲۳۳
ارتباط آیات ۱ / ۳۳۴
نسخ آیات و احکام ۱ / ۴۳۷-۴۳۹، ۲ / ۴۰۶-۴۰۹
خطاب به پیامبر، و اراده دیگران ۲ / ۹۹
زمان نزول سوره بقره ۲ / ۱۴۱
جمع بین ظاهر و تأویل ۲ / ۴۵۷-۴۵۹
عدم تنافی آیات ۱ / ۴۳۱-۴۳۲، ۲ / ۴۱۰-۴۱۱

تطبیق تاریخ اهل بیت با آیات قرآن ۲ / ۲۶۹-۲۶۱

تدوین قرآن و صیانت آن از تحریف ۲ / ۲۴۲-۲۴۳

مراتب نزول قرآن ۲ / ۲۰۸-۲۱۰

شأن نزول آیه قصاص ۲ / ۱۸۸

استفاده از آیات در تبیین معنی آیات دیگر ۱ / ۲۱۴-۲۰۹، ۲۷۴-۲۷۶،

۳۴۸-۳۵۱

جمع میان مصادیق مختلف ۱ / ۱۴۶، ۲۰۴-۲۰۵، ۲۴۱-۲۴۲

ضرورت رجوع به امام معصوم علیه السلام در تفسیر قرآن ۱ / ۱۶۶-۱۷۰

توضیح احادیث تفسیری ۱ / ۱۴۵-۱۴۶، ۱۶۱، ۲۰۵-۲۰۶

رفع اشکال از آیات ۱ / ۳۴۷-۳۵۱، ۳۸۲-۳۸۴

۳-۴. احکام

نماز ۲ / ۴۰۲-۴۰۵، ۴۱۲

روزه ۲ / ۲۰۲-۲۰۸، ۲۱۲-۲۱۴، ۲۲۷-۲۳۳

حجّ ۲ / ۱۳۶-۱۴۱، ۲۷۴-۲۸۸

بحث فقهی «لا جناح» ۲ / ۱۳۹-۱۴۱

اعتکاف ۲ / ۲۳۴

جهاد ۲ / ۲۵۱-۲۶۰، ۳۲۰-۳۲۴

تحریم خمر و قمار ۲ / ۳۳۰-۳۳۵

نکاح ۲ / ۳۴۱-۳۵۱

طلاق ۲ / ۳۶۱-۳۸۲، ۳۹۶-۴۰۰

عده وفات ۲ / ۳۹۰-۳۹۵، ۴۰۶-۴۱۴

رضاع ۲ / ۳۸۳-۳۸۹

وصیت ۲ / ۱۹۶-۲۰۱

قصاص ۲ / ۱۸۸-۱۹۵

بردگی ۲ / ۱۸۳-۱۸۴

تغییر قبله ۲ / ۱۰۲

۵-۳- مباحث لغوی

اشتقاق لفظ جلاله «الله» ۱ / ۱۴۷

حمد و مدح و شکر ۱ / ۱۵۵

ربّ ۱ / ۱۵۶

صیّب، سماء، صواعق ۱ / ۲۰۸-۲۰۹

لعلّ ۱ / ۲۲۰

جعل ۱ / ۲۲۲

ما ۱ / ۲۳۸

لُبس و لَبس ۱ / ۲۹۵

۶-۳- مباحث نحوی

تجزیه و ترکیب «ذلك الكتاب» ۱ / ۱۷۵-۱۷۶

تجزیه و ترکیب آیه ۵ بقره ۱ / ۱۸۳

تجزیه و ترکیب آیه «ليس البرّ» ۲ / ۱۸۰-۱۸۱

تجزیه و ترکیب آیه ۲۵ بقره ۱ / ۲۳۴

ضمیر «ها» در آیه ۱۷ بقره ۱ / ۱۸۳

بحث «لعلکم تتقون» ۱ / ۲۱۸

تکرار «اهبطوا» ۱ / ۲۸۶

جواب «لَمَّا» ۱ / ۴۰۹

۴. نکات پایانی

۴-۱- کتاب به شیوه‌ای زیبا و خوش‌خوان چاپ شده است. چکیده عربی و انگلیسی و کتابشناسی منابع تحقیق در پایان هر مجلد، بر دقت کتاب و میزان بهره‌وری از آن می‌افزاید.

۴-۲- افزودن نمایه موضوعی -الفبایی می‌تواند بر میزان استفاده از کتاب بیفزاید.

۴-۳- درباره دیگر مجلدات کتاب، توضیحی داده نشده که آیا ادامه می‌یابد یا نه؟

۴-۴- با دقت در فهرستی که در بند سوم آمد، روشن می‌شود که بعضی از توضیحات مؤلف ذیل آیات، می‌تواند در قالب تکنگاری نسبتاً جامع در موضوع خود عرضه شود، مانند: عصمت انبیاء، ضرورت امامت، برزخ، حجّ. پیشنهاد می‌شود که در این‌گونه موارد، جزوه‌هایی مستقل برگرفته از این تفسیر عرضه شود.

والحمد لله الذی هدانا لهذا و ما کنا لنهتدی لولا أن هدانا الله.